

І. В. Пістрій

ДО ПИТАННЯ ПРО ХРИСТИЯНСЬКО- ГУДЕЙСЬКУ ПОЛЕМІКУ (на матеріалах Крехівської Палеї)

Палея — унікальна з багатьох точок зору пам'ятка давньоруської писемності, в якій паралельно з полемічними антиіудейськими (здебільшого) тлумаченнями, а також із численними додатками і коментарями переказуються біблійні книги. За своїм призначенням, складом і структурою тексту ця пам'ятка тісно пов'язана з так званими четьми і тлумачними типами збірок книг Старого Заповіту. Саме слово Палаа — грецьке і є першою частиною назви "Старий Заповіт" (Παλαια διαθήκη), що безпосередньо вказує на склад пам'ятки: в ній насамперед переповідається старозаповітна історія.

Але в даному випадку розповідь про творення світу й людини, історія людського роду, які складають зміст канонічних книг, є лише основою для написання більш докладної історії, для обґрунтування широких богословських роздумів: полемічних напучувань "жидовина", тлумачення символічного значення багатьох старозаповітних подій як прообразу майбутніх подій Нового Заповіту. Укладач доповнює більшість біблійних оповідей, інколи ущільнюючи, скорочуючи їх, за необхідністю вставляючи в структуру оповідання величезну кількість найрізноманітніших джерел.

Серед них — апокрифи, величезна кількість яких існувала у візантійській літературі, перекладні й оригінальні твори, хроніки й хронографи і, що особливо суттєво, праці церковних ієрархів, які своєрідно використовували і переробляли колосальну філософську і природничу спадщину античності. За обсягом даних, котрі наводяться з різних областей знання, Палея не має аналогів у вітчизняній літературі епохи Середньовіччя.

Унікальність пам'ятки підтверджується також і тим фактом, що більша частина апокрифів і апокрифічних сказань ("Про падіння Сатанаїла", "Смерть і погреб Авеля", скорочена редакція "Заповідей патріархів", багато інших), а також, наприклад, деякі фрагменти візантійської Пасхальної хроніки VII ст., як вважають дослідники, стають відомими на Русі саме з Палеї¹.

Усі ці особливості надають пам'ятці унікальності, роблять її своєрідним середньовічним "компендіумом" не тільки богословських знань, але й основних уявлень про структуру Універсуму, зібранням філософських, природничо-наукових та історичних даних, основою для формування філософських поглядів цієї епохи.

Акумулюючи в собі найвідоміші й авторитетніші джерела, вона є своєрідним підсумком, сумою знань східнослов'янської цивілізації. Завдяки цим особливостям у колі пам'яток християнської літератури Палея посідає середнє місце між власне екзегетичними творами і творами історичними — хроніками. Таке її становище зумовлене, зокрема, і тим не менш важливим фактом, що перед нами — твір полемічний, тому тлумачення подій Старого Заповіту як префігурації новозаповітних подій стає тут серйозною зброєю християнського віровчення у полеміці з представниками інших конфесій, переважно з іудеями.

Ця особливість пам'ятки номінально вважається головною причиною її укладення. Більшість списків так і зветься: "Толкова Палея на іудея".

З метою підтвердження переваг християнського віровчення над іншими релігіями укладач вводить до складу пам'ятки не тільки широку компіляцію з творів безумовних християнських авторитетів, таких, наприклад, як "Шостидневи" Василя Великого, Северина Гавальського, Єпифанія Кипрського, Іоана Екзарха Болгарського, "Християнська топографія" Козьми Індоклопа (Індокплеста), "Теренесис" Єфрема Сирина, "Одкровення" Мефодія Патарського, а й тлумачення найбільш відомих і розповсюджених апокрифів, котрі мають безсумнівно іудейське походження.

Як відомо, полеміка з іудеями почалася ще за часів апостольських, і тривала протягом усіх перших століть становлення христия-

¹ Соколов М. В. Очерки истории психологических воззрений в России в XI—XVIII веках — М., 1963. — С. 92; Успенский В. Толковая Палея. — Казань, 1876. — С. 116.

янства. Навіть у IV столітті, коли церква була зайнята боротьбою з власними ересями, які оформилися до цього часу (і згадування про які ми знаходимо у Хронографі, включеному до складу Палеї), антагонізм цей не зменшувався, час від часу з'являлись викриття проти іудеїв у таких творах (котрі також використано у Палеї) як "Шостидневи" Василя Великого і Северина Гавальського, "Слова проти іудеїв" Іоана Златоуста і Єфрема Сирина та багатьох інших.

Було також прийнято і прямі церковні постанови, які забороняли будь-яке релігійне чи приватне спілкування з іудеями². Ця полеміка безумовно тривала і певною мірою посилювалася за часів християнізації східнослов'янських земель, на що існують і прямі вказівки. Відомо також, що для захисту "правої віри" греки послали до хозар (до речі, на прохання самого кагана) Кирила Філософа, котрий мав тривалі дискусії перед самим каганом, з іудеями та сарацинами-магометанами.

Слід зазначити, що в ісламі (магометанстві) досить легко проглядало відродження головних догматів іудаїзму. В свою чергу іудеї, критикуючи головні положення християнського віровчення про Св. Трійцю і Боготвілення, звинувачували християн у багатобожжі та обожнюванні людини в особі Ісуса Христа, а магометани додавали до цього ідолопоклоніння — за вшанування ікон. Розповідь про цю полеміку включено до вказаних вище фрагментів "Життя" Кирила Філософа, які входять до складу Крехівської Палеї (С. 1122—1130). Саме це "Життя" І. Франко вважав видатною пам'яткою полемічної літератури цього періоду³.

Деякі мотиви протиставлення двох віровчень і суперечок між їхніми адептами можна зустріти і в оригінальній літературі, зокрема, в "Повісті врем'яних літ" (розповідь про вибір віри), деяких главах "Києво-Печерського патерика" (про Феодосія: "О исповеданіи веры христовы святого к Жидом"⁴ та "О блаженем Евстратии Постнице. Слово 16"⁵, а також в "Слові про Закон і Благодать" митрополита Іларіона: "В иудеях бо оправдание, в християнских же — спасение..."⁶.

У зв'язку з цим не здається дещо сумнівним, що іудаїзм міг бути більш серйозним супротивником і конкурентом християнства, ніж поганство. Головним результатом іудейського місіонерства (залишаючи осторонь досить специфічне питання про ересь "зжидовілих" XV ст.) можна вважати привнесене безпосередньо з самих давніх джерел (Талмуда, Мідрашей та пізнішої іудейської літератури) деяких легенд, апокрифів, які були широко відомі ("Соломон

² Успенский В. Вказ. праця.— С. 130.

³ Франко І. Збір. тв.: В 50 т.— К., 1984.— Т. 41.— С. 218.

⁴ Абрамович Д. І Києво-Печерський патерик.— К., 1931.— С. 65.

⁵ Там само.— С. 106—108.

⁶ Молдаван А. М. "Слово о законе и благодати" Иллариона.— К., 1984.— С. 182.

і Кітоврас", С. 800—804), притч ("Про сліпця і хромця"), котрі поширюються, найвірогідніше, завдяки усній передачі, а також деяких релігійних поглядів, сліди яких зустрічаються, наприклад, ще у Кирила Туровського.

Саме на Палею як пам'ятку, котра підсумовує всю попередню полеміку християнства з іншими конфесіями, вказує більшість дослідників цього питання ⁷.

Спробуємо стисло представити основну аргументацію, що її використував автор-укладач Палеї.

1. Чому Мойсей починає книгу Буття словами: "В начале сотвори Бог небо і землю", а не говорить нічого про створення янголів і про бунт десятого чину? А причина в наступному: Мойсей писав для євреїв, котрі в Єгипті набралися багатобожжя і не витримали спокуси культом природи, "полни уши египетських прельсти имея", тому і Мойсей не згадує нічого про небесні сили, а поспішає пояснити євреям, що все, обожене ними, є не боги, а творення єдиного Бога.

2. Як розуміти слова 32 псалма: "Словесемь господнимъ небеса утвердиша ся и духомъ его вся сила ихъ?" Слово боже — це син, а дух — то дух святий, значить у цьому непохитний доказ існування св[ятої] трійці.

3. Як розуміти слова 109 псалма: "Изъ чрева преже денница родих тя?" Доказ, що перед початком світу Бог народив Сина.

Як розуміти слова 101 псалма: "Въ начатокъ ти Господи земля основа и дела руку твоею соуть небеса" тощо. І: "Преже глубины створения бяху не постоай?" Так от, слухай, жидовине, ще й Адама не було, де ж бути Соломонові? Адже слово про Христа. І далі йде пояснення сутності святої трійці.

5. Викладаючи історію другого дня творіння, коли нібито земля обсохла і за Божою волею вкрилася рослинами, автор Палеї звертається до жидовина з такими докорами: "Земля же исперва ти слыша гласъ Господень, яко закон приимши (устав еству) Божия повеленья, нача плодъ износити на прочая дни, ты же, окаанный жидовине, съ душень си будя и несмыслне и бездушной земли бысть, законъ отъ Господа приимъ въ Синаи славу его во образъ телца изменяещи пророчества слышаеши и пророки избисте, чудеса видяще Сына Божия отвергосте ся, воскресению не веровасте. Ты не горш ли еси, окаяние, бездушной земли?"

6. Розмова про Бога під час створення людини: "Створимъ человека по образу нашему и по подобию" — доводить існування святої трійці, а що говорять євреї, нібито Бог говорив це янголам, є брехливим.

⁷ Успенский В. Вказ. праця.— С. 130—131

7. Дуже гнівається автор Палеї на євреїв за те, що вважають янголів створеними також за людською подобою, вони є вогняної природи, "ангели же не суть по образу нашему суще". За таке вірування чекає на євреїв суд посмертний.

8. Побут прабатьків у раю і гріх їхній були прообразом життя Ісуса: від Адама створив Бог жінку, без сімені, і Сам народився від св[ятої] діви без сімені: "Женою вниде прелесть и паки отъ жены родися Господь спасение намъ даруя; древомъ прельсти враг Адама, и паки крестомъ деревянымъ Господь уби врага; Адамъ древа въкушь крышешть ся, Господу пропяту бывшу тьма бысть по всей земли; шестое ребро бысть Ева Адаму въ шестое же ребро пронъзиша Господа и абие изиде кровь и вода". Вражений цими аналогіями, іудей питає: "А по-іншому ніяк не міг Бог врятувати людину?" На це автор Палеї відповідає: «Певно, що міг, але хотів "исправити Адамово злонравие"».

9. В розповіді про Авраама читаємо: "Да разумееш ли ты окаянный жидовине, что извеща Богъ прадіду вашему Аврааму, еже: встанеть мужъ отъ племene твоего, рече, и мнози же соблазнятсья о немъ? Что естъ мужъ? Сын Божий. А еже рече: мнози соблазнятсья о немъ — вы соблазнитесь, не познаете Сына Божия. А еже рече: овы осрамить, то кто посрамленъ естъ Вы работающе в языцехъ".

10. Авраам бачив трьох мужів біля дуба маврійського і всіх їх називав одним іменем: "Господи", що означає, бачив святу трійцю.

11. Дружина Лота, котра обернулася на Содом і стала соляним стовпом, це єврейський рід: "Тако камене сердце ваше; якоже бо отцы ваши избыша пророкы, проповедваше имя Божие, такоже и вы Бога славы на кресте распясте".

12. Двоє синів Авраамових: Ізмаїл та Ісаак — два закони: старий і новий: "Єгда родися Исак, то отгна ся рабъ"; коли народився Христос, то відкинув Мойсеїв Закон.

13. Ісаак, якого вели на заклання, являв собою прообраз Христа, котрого вели на смерть.

14. Яков, молодший син Ісаака, отримав старшинство, Новий Заповіт краще від Старого⁸.

Головний пафос палейної полеміки з "жидовином" полягає в бажанні запевнити опонента в тому, що Ісус Христос справді був Богом і Сином Божим, а також у повній відповідності між двома Заповітами, де події одного — виконання пророцтв іншого і майже в кожному сюжеті наявні свідчення про Ісуса Христа і Св. Трійцю. Але в справжній полеміці аргументація, яка наводиться в Палеї, безумовно не є достатньою. Як справедливо зазначав І. Франко, самого "жидовина" це паралювання і символізація не могли переконати, оскільки аналогія — не свідчення, а символізація — не

⁸ Франко І. Збір. тв.: В 50 т.— К., 1983.— Т. 40.— С. 218.

доказ. Причому цими палейними докорами вся полеміка й обмежувалася⁹.

Тим важливішим у зв'язку з цим видається зауваження Б. А. Успенського про те, що назва "жидовське", так само як і "еллінське", цілком може ідентифікуватися і з поганством (котре, без сумнівів, було більш серйозним супротивником християнства) і, тим самим, слов'янські поганські боги цілком могли трактуватися як "жидівські". Ми неодноразово зустрічаємо, наприклад, згадки про "жидівського еретика Перуна" і "Хороса — жидовина"¹⁰.

Не випадково в Палей від самого початку іудеїв шельмують за "багатобожжя", котрого вони, нібито, навчилися в Єгипті (С. 1).

Загалом кажучи, "жид", "жидівське" ще з найдавніших часів позначали все еретичне, неправославне, заборонене.

Саме в цьому розумінні відразу до "жидів" і "жидівства" проходить крізь весь давній період історії слов'янських народів.

Ще і в XVII столітті полеміку з "жидами" вважали за необхідне вводити в коло початкового вивчення письма, в "абетки" й прописи, пов'язуючи її з найпершими уроками¹¹.

⁹ Там само.— С. 123.

¹⁰ Успенский Б. А. Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии // Studia slavica.— 1983.— № 29.— С. 42.

¹¹ Булашев Г. О. Украинский народ в своих легендах, религиозных воззрениях и верованиях.— К., 1909.— С. 45.